

HELYNEVEK

MEGJEGYZÉSEK A PETLEND HELYNEVEK TÖRTÉNETÉHEZ

1. A névtan rejtelseibe belefelejtkezett fiatal kutatóként találkoztam először a *Petlend* helynevekkel. Különleges mivoltukkal, melyről alább még szólok, keltették föl figyelmemet, de nem tudtam velük semmi érdemlegeset kezdeni. Persze hogy örömömre szolgált, amikor jópár éve KISS LAJOSTól Magyar Nyelv-beli közlésre kaptam egy olyan cikket, amelyben e helyneveket is tárgyalta (I. Középkori földrajzi neveink magyarázata: MNy. 1990: 161–72, a kérdéses rész *Petlend* alcímen 164–9), tanúsítván, hogy a történeti névtan szemének nemcsak meg kell akadnia az ilyesféle néven, hanem illik fölfednie is valamit mivoltából, rejtélyéből is. KISS összeállította a név adattárát, kritikai megjegyzésekkel közölte etimológiai fogantatású szakirodalmi előzményeit, és saját szavait idéve „megoldási ötletet” is fölvetett, török személynévből lett nemzetségnév vagy néprésznév helynévi alkalmazását véelve a névben.

E cikk után már nem is igen motoszkált a fejemben e név. Nemrég azonban egy, az anonymusi Szabolcs vezér személye és neve körüli témán dolgoztam, s a *Petlend*-ek váratlanul ismét elem kerültek. A Csák nemzetség Árpád-kori birtokai között ugyanis két, esetleg három *Petlend* is felbukkan. Lokalizációs és birtoklástörténeti dolgokban gyűlt meg velük a bajom. E másfelé vezető, speciális problematika ügyeire fölösleges lenne itt is szót vesztegetnem, néhány névélettani és névszerkezeti kérdés azonban fölmerült bennem, amit most ide iktatok.

2. KISS LAJOS 15 külön, egyedi *Petlend*-del számol, én csak 14-et veszek föl, mivel a Pozsony megyei „1508: Peththen”-t több okból is kétes ide tartozónak vélem. Ez a különbség azonban nem lényeges, a név érdemi problematikáját alig érinti. A *Petlend* helynevek történeti adattárát KISS (i. h.) pontosan egybeállította, felmentve engem az itteni ismétléstől. A továbbiakban a *Petlend*-et közvetlenül érintő hivatkozások erre az összeállításra értendők.

A *Petlend*-ek viszonylagos koraiságát jelzi, hogy mintegy felerészüknek első adatai az Árpád-korból valók, s a Kisküküllő megyei 1438: *Pethlend* kivételével a többi is XIV. századi előfordulása. Ez még akkor is figyelemreméltó, ha nevünket igen nagy számú *nd* végű helynévcsoporthoz meglehetősen korai adatolhatóságának keretében tekintjük, illetőleg vetjük azzal egybe. Ugyancsak feltűnő a *Petlend*-ek koraisága, ha a név feltehető eredetibb, a tájban a falunál kevésbé egyedítő: kevésbé markáns jelöléskörét, többszöri *terra* megjelöléseit (l. erről alább) is számításba vesszük. Még inkább megkülönböztetett figyelmet érdemel a *Petlend*-eknek az a kronológiai jellegzetessége, hogy egyikük sem érte meg, hogy településként, faluként az újkorra is fönntmaradjon, legalábbis hogy ilyenként is szerepeljen — ha egyáltalán valamikor ilyen lett volna. Sőt, kétharmad részük még névként sem maradt meg a máig, egyharmaduk helyjelölő minőségét pedig határnevek, esetleg belterületi nevek tartják fönnt.

Ami az egykori forrásokban a *Petlend* névvel jelölt helyek minősítését illeti, amennyiben egyáltalán van ilyen mellettük, ezek *terra*, *possessio*, *praedium* terminusokként, illetőleg ezek forrásokbeli rövidítéseiként jelennek meg (KISS adattára csak a nevek

mai helyének visszatekintő jelzéseit írja körül, pl. „egykori falu”, elenyészett helység”, „egykori birtok” stb.). Sohasem találunk viszont a forrásokban a nevek előtt *villa*, *pagus* minősítést vagy ezek rövidítéseit. A nélkül, hogy belemennék ezeknek a latin terminusoknak a jelentésbeli szövevényébe, jelzem azt a benyomásomat, hogy e terminusoknak a név melletti megléte vagy hiánya, illetőleg jelentéstartalma a kérdéses helyekre nézve lényegében ugyanazt vallja, amit a *Petlend*-ek kronológiájából, sorsának alakulásából megtudhattunk. Azaz erősen kétségesnek látszik, sőt a többszörösen felbukkanó *terra* minősítés ezt eléggé cáfolja is, hogy a szóban levő nevek vagy legalábbis döntő többségük akár középkori értelemben is vett falut, számottevőbb lakott települést, helységet jelöltek volna. Valószínűbbnek látom, hogy e nevek elsődleges jelölési körét jobb a ’mezőföld, mezőgazdasági hasznosítású terület, földbirtok’ jelentésben meghatározni. Természetesen ez sem jelent lakatlanságot, teljes pusztaságot, inkább a XIX-XX. század *puszta* terminusához áll közel.

E vonatkozásban nem lehet számításon kívül hagyni azt a körülményt, hogy ahhoz képest, mennyi *Petlend* helynév jelenik meg és tartja nevét a középkor végéig, a családnévi *Petlendi* párhuzamok száma szerfölött csekély. KÁZMÉR MIKLÓS családnév-szótára (850. l.) mindössze három ilyet közöl. Mivel ezek is nemesi nevek, melyek nemcsak valamely helységből való puszta elszármazást, hanem általában falu jellegű helyek birtoklását is jelölték, s a XIV., de főként a XV. században már egyre inkább örökölt családnévakké szilárdultak, helység-jellegű birtokalapok esetében sokkal nagyobb számban volnának elvárhatók.

A *Petlend* nyelvföldrajza sem érdektelen. Elterjedtsége voltaképpen az egész magyar nyelvterületet átfogja: a történelmi megyebeosztás szerint megvolt, részbe megvan Moson, Sopron, Győr, Vas, Fejér, Valkó, Bereg, Szatmár, Kraszna, Bihar, Kolozs, Torda, Kükküllő megyében. Talán csak a középső, alföldi sávban észlelhető valamelyest a hiánya, de ebben közrejátszhat a névadás sokszor véletlen szeszélyessége is. Nem bukkann föl viszont a Kárpát-medence középkori nagyrészt vagy egészben nem magyarlakta területein, s persze a történelmi országhatáron kívül sem. A névnek a magyar nyelv-kincsbe tartozása tehát nem lehet vita tárgya. Magától értetődik persze, hogy ez a minősítés nem jelenti egyúttal a névtő föltétlen magyar eredetét, mint ahogyan nem is mond neki ellent. Azt azonban föltétlenül jelenti, hogy a névadás csak magyar nyelvi környezetben keletkezett. KISS jól látja, hogy névföldrajzi vonatkozásban a *Petlend*-ek eléggé hasonlítanak az úgynevezett pseudo-törzsnevek Kárpát-medence-beli elszórt helyzetéhez. Amiért e vonalon mégsem lehet továbbmenni, annak kettős oka van. A pseudo-törzsnevek (*Ladány*, *Várkony*, *Tárkány*, *Berény* stb.) ügyét annak idején Györffy György vetette föl szellemes ötletként, s bár azóta több történészünk is foglalkozott velük, a kérdés háttere többek között nyelvtörténeti-etimológiai tekintetben is még eléggé tisztázatlan. Továbbá domborzati, vízrendszerbeli, építményre vonatkozó közneveink, nép- és néprészneveink stb. helynévi realizációi is többnyire ilyesfajta földrajzi szétszórtságot mutatnak, e tulajdonság tehát nem szűkíthető le jellegében meghatározó helynévtípusra. Ezért persze a *Petlend* problematikájából a néprésznévi eredet lehetősége sem zárható ki teljesen, legfőlegbb nem igazolható.

3. Hogy e cikk címében a *Petlend* alakot írtam, s az ominózus helynevet eddig is csak ilyen formában emlegettem, az megokolható ugyan, de alapjában véve csak egyszerűsítés, mert a név adataiban a *Petlend* és a *Petlen* alak többször váltakozik egymással. A *Petlend* előtérbe állítását ugyan meg lehet okolni, mivel egyrészt ez a sokkal gyakoribb,

másrészt többnyire az adatok időrendi sorát is rendszerint ez zárja (nem véletlenül tárgyalja a helynevet Kiss is Petlend alatt), a két alaki változat viszonyát valahogy fel kell oldani.

Mivel helynevünk a fentebb mondottakból kitetszően kétségtől a magyar nyelv állományába tartozik, továbbá két alaki variánsának szembenállása morfológiai problémákra utal, végezetül vele kapcsolatban megfelelő etimonbeli kontroll nem áll rendelkezésünkre, a *Petlend* és a *Petlen* viszonya a magyar történeti morfológia keretébe állítandó. Ez nem is túlságosan nehéz, tudniillik a nyilvánvalóan dominánsabb és jellegzetesebb *Petlend* formára támaszkodva helynevünk beleilleszthető az *nd* végű magyar helynevek csoportjába, amelynek tipikus sajátosságai egy s más következtetésre alkalmasan rávétehető a tárgyunkat képező névre.

Az ominózus helynévcsoport tulajdonságai a következők: 1. Végződése alapján formális jelleggel könnyen meghatározható. 2. Erősen a magyar nyelvterülethez kötődése a magyar helynévkincsbe tartozását tanúsítja. 3. Meglehetősen nagy mennyiségű helynév alkotja. 4. Történeti adatai jórészt korai időkre nyúlnak vissza, jelentős hányaduk már az Árpád-korban felbukkan. 5. Megléte nyelvterületünk minden részén megtalálható. 6. Alaki felépítettségében feltűnően kiugró számarányú jellemző a kétszótagúság; másféle alak (*Beremend*, *Hertelend* stb.) csak nagyon ritkán jön elő. 7. Adatai az *nd* végződés mellett szép számmal mutatnak *n* végű párhuzamokat, következésképpen az *nd* *d*-jének képző jellege nyilvánul meg. 8. Az *n* és az *nd* névvégi szembenállása -*d* : -*nd* képzőkettősséget is feltételez. 9. A -*d* képző *n* végű csonka tövet, az -*nd* képző vokális (*a*, *e*, *o*, *ë*, *ö*) végű teljes tövet feltételez. 10. Mindkét fő belsejében oly gyakori a CC kapcsolat, hogy az ide tartozó nevek a névcsoportnak akár az alcsoportjaként is számontarthatók.

A helynévcsoport e tulajdonságaihoz még a következő történeti szempontú megjegyzések fűzhetők:

Mindenekelőtt ki kell emelni a helynévcsoport tagjai alkatának két, egymással is összefüggő alapkérdését. Az egyik az, hogy a nevek eléggé nagy hányadában nem vagy csak hozzátétlenül, illetőleg negatív közelítéssel különíthető el a végződés -*d* vagy -*nd* képzős mivolta, elvileg függetlenül attól, hogy az *nd*-s végű alaknak van-e vagy nincs *n* (*ny*) végű helynévpárja. E tényező függvénye a tőstruktúra nyílt vagy zárt végszótagja: *Köven-d* vagy *Köve-nd*, *Igmán-d* vagy *Igmá-nd* stb. E tekintetben biztosnak vehető eligazítást az e minőségükben jól meghatározható személynevek adhatnak: *Pázmán-d*, *Dormán-d* stb., melyekben nem lehet szó -*nd* helynévképzőről. — A másik alapkérdés a kétszótagú *nd* végű helyneveknek és csak esetleges *n* (*ny*) végződésű párjaiknak az egész helynévcsoportban messzemenően túlnyomó számaránya, amely bizonyos vonatkozásokban rendszerényszerűen hat: a már említett altípusban lényegében ennek függvénye mindkét helynévtag névközépi/szóközépi CC kapcsolata, valamint a névvégi *n* + *d* elemekből összesűrűsödött -*nd* képzőbokor kötőhangzó/tővéghangzó nélküli alkata. Ezek együttesét a *Dormán* : *Dormánd*, *Csikván* : *Csikvánd* stb. helynévpárokban a kétszótagúság nagy konzonáns fölényben kényszeríti ki.

A helynévcsoport tagjainak keletkezési módjaikat, kiindulásukat tekintve különféle alapelemekből állhattak elő (alábbi példáiban csak az *nd* végű alakot adom meg): az alapelem magyar eredetű köznév: *Vasand*, *Kövend* stb.; magyar világi eredetű tulajdonnév: *Ikland*, *Kemend* stb.; magyar egyházi eredetű tulajdonnév: *Ivánd*, *Bogdánd* stb.; idegen nyelvi eredetű köznév: *Kamond*, *Vezend* stb.; idegen nyelvi eredetű tulajdonnév:

Pázmánd, Igmánd stb.; ismeretlen eredetű köznév vagy tulajdonnév: *Potyond, Cigánd, Véménd, Csikvánd* stb.; népréshnév (pseudo-törzshnév?): *Varsánd, Berend* stb. Mint a legtöbb helynévcsoporthoz, a tulajdonnévi kategória nagy többségében is az *n* végű alapnév, illetőleg az *n* végű névvariáns személynév. E személynévek problematikájához a következőket kell hozzáfűznöm: Nem ismerek adatot arra, hogy személynévi minőség *nd* végű helynévben megjelenjen. Nincs tehát *Ádánd, Simánd* stb. személynévi forma, csak helységnév van ilyen. Így a *-d* e helynévcsoporthoz neveiben csak helynévképző lehet, igazolásul annak, hogy a *-d* helynévképző funkciója nem föltétlenül ilyen képzős személynévek *d* végződésében ment át a másik névtartományba, vagy ha mégis, akkor az nagyon korai idők fejleménye, l. az előző példák adatait is még jól bent az Árpád-korban: 1237–40: *Symand* (GYÖRFFY 3: 450), 1265: *Adand* (CSÁNKI 2: 585). — Az *n* : *nd* végű alakpárok esetében szinte lehetetlen megállapítani, hogy a *-d* képző *n* (> *ny*) végű személynévhez vagy már e személynévből lett helynévhez járul-e, azaz hogy milyen minőségű az *n* végű alakpár, illetőleg a *-d* előtti alapnév; a névpár adatsorrendje ilyenkor természetesen nemigen igazít el, l. pl. 1383: *Bogdand* (FNESz. 1: 228) : 1475: *Bogdan* (CSÁNKI 1: 552), ma Bogdánd, R. Szilágy m. Nem tartoznak ugyan a tárgyalt szócsoportba az olyan *n* (*ny*) : *nd* végű „helynévpár”-ok, amelyek külön-külön névegyedekben realizálódnak, de meg kell említenem őket, mert szoros rokonságot tartanak a szóban levő helynévcsoporthoz, és alapnevük személynévi vagy helynévi volta ugyancsak eldönthetetlen, mint ahogy a *-d* funkciója is: *Herend*, Veszprém m., de *Herény*, Vas m.; *Petend*, R. Bars m., de *Petény*, R. Zala, ma Veszprém m. (semmi közvetlen közük nincs a *Petlend* : *Petlen* helynévpárhoz!). — Közvetve témakörünkhöz kapcsolódik az a jópár *nd* végű és bizonyosan *-d* helynévképzős nevünk, amely mellett sem azonos egyedi névben, sem külön nevekből nem mutatható ki *n* (*ny*) végű helynévpár: így *Inánd* mellett nincs adat **Inán*, **Ártánd* mellett nincs **Ártán* helynévi variációra.

A vizsgált helynévcsoporthoz *n* > *nd* és *nd* > *n* változási irányainak egymáshoz viszonyítható mennyiségi mutatójáról nem tudok biztosabban mondani, mert ehhez KISS LAJOS *Petend* adattárához hasonló részletességgel kellene ismerni az egész névcsoporthoz hatalmas mennyiségű adatanyagát. Ezért ide vonatkozóan csak a benyomásomat közölhetem általános tapasztalatom és egyes nevek adatainak ismerete alapján. Úgy látom, hogy eléggé számottevően nagyobb a száma a *Demjén* > *Dem(j)énd*, *Pázmán* > *Pázmánd* jellegű változási vonulatnak, mint a fordítottjának. A helynévcsoporthoz ezt a *-d*, esetenként *-nd* helynévképzővel bővülő változást, erősebbnek mutató folyamatot alátámaszthatja ugyan a képzőbokrosodás és a képzőelvonás viszonyában az előbbi közismerten nagyobb súlya, valamint a *-d* képzőnek az Árpád-korban nagy produktivitása, a csoport tagjai között ezzel ellentétes, redukciós változási iránya is valós történeti folyamat. Csak nagyon bajos kimutatni, mert ehhez biztosan etimologizálható jövevénynevek és a variáns-párok mindegyikét biztosan mutató adattömeg kellenének.

Abban nem lehet semmi kétség, hogy a *Petlen* : *Petlend* helynévi alakpár az *nd* végződésű helynevekre deskriptíven alapozott helynévcsoporthoz szinte prototípus értékű elem. Következésképpen az a problematika, melyet e csoport alakjára vonatkozásaira nézve érintettem, a *Petlen* : *Petlend*-ekre lényegében mind átvihető, ezért fel is ment ezek összefoglalásától. Így csupán szóban levő nevünk konkrétumaira kell egy-két utalást tennem.

A *Petlen* : *Petlend* alakok egyikének sincsenek személynévi megfelelői, eredeti helynévi voltak kétségtelen. Ugyancsak bizonyos eredeti és állandó kétszótagúságuk,

valamint CVCCV-C, illetőleg CVCCV-CC morfofonológiai struktúrájuk. Külön-külön egyedi névi, de még összességükben vett adataik száma és ad hoc jellege nem elegendő arra, hogy a *Petlen* és a *Petlend* változási sorrendiségét meg lehetne határozni, az utóbbi kétségtelenül jóval nagyobb mennyiségű adata sem eléggé útbaigazító e tekintetben, bár mind a kezdő, mind az utolsó változási állomásra bő lehetőséget ad. Azért a *Petlen* alak is föltétlenül korai, sőt a helynév legelső felbukkanása is ilyen: 1217: „p. *Pethlen*” (GYÖRFFY 4: 175): utána 1311: *Pethlend* (uo.)...; van továbbá máig eljövő *Petlen* is: *Petlen*-puszta (CSÁNKI 3: 624), de ugyanez már 1230-ból: *Petlend* (uo.). — A helynév névközépi *tl* szókapcsolata helyén itt-ott találhatunk *kl*-es írott formát: 1380: *Peklend* (CSÁNKI 2: 342), l. még *Peklyeen* is (uo.). Ez vagy szláv nyelvi analógiás hatás (l. KISS: i. h. 165), a nevezett hely ugyanis R. Valkó megyei; vagy magyar nyelvi páros mássalhangzó-változás, vö. *Szatmár* > *Szadmár*, *Csitvánd* > *Csikvánd* stb. A helynév alakváltozataként mutatkozik még a *Betlend*, *Beklend*, l. 1413: *Tóthbeklend* (CSÁNKI 2: 342), 1424: *Bethlend* (CSÁNKI 5: 727) stb., ez a *Betlehem*-ből lett számos *Betlen* helynév népetimológias hatása, etimológiailag semmi közük a *Petlend*-hez. A „mi” nevünk *Petlet* ö v é t ismeretlen eredetűnek kell tekintetni továbbra is.

BENKŐ LORÁND

HELYNÉVGYŰJTÉS ÉS TUDOMÁNYOS KUTATÁS

Névkutatóink között aligha találánánk olyat, akinek a keze között több név megfordult volna, mint amennyivel Ördög Ferenc foglalkozott munkája során. Több névfajta részeseített figyelemben időben és térben tág határok között: az Árpád-kortól napjainkig, Zalától Tolnán át Hevesig. Csodálatra méltó lelkierevével képes belefogni szinte beláthatatlan végű munkákba is, s ami még ennél is nagyobb elismerést érdemel: e feladatoknak Ördög Ferenc rendre a végére is ér. Kiadta Zala megye 18. századból való népességösszeírásait, elkészítette Csánki Dezső történeti földrajzának a helynévmutatóját, és csaknem két évtizeden át a Nemzetközi Névtani Társaság folyóirata, az *Onoma* számára folyamatosan összeállította a magyar névkutatás bibliográfiáját. A legtöbb energiáját azonban alighanem az országos helynévgyűjtés kötötte le.

Én magam is ennek kapcsán ismertem meg őt még középiskolás koromban, 1969-ben, amikor a pápai Türr István Gimnázium honismereti szakkörének tagjaként Révfülöpön helynévgyűjtő táborban vettem részt. A helynévgyűjtés alapjait a szakkört vezető Tüngli Gyula tanár úr mellett Végh József, Mikesy Sándor és Ördög Ferenc ismertette meg velünk. Közülük is Ördög Ferenc volt az elsőként szereplő előadó, így számomra ő volt az első „élő” nyelvész, akit láthattam, hallgathattam. Az ottani foglalkozások akkor nagy élményt jelentettek számomra, azt azonban csak jóval később tudtam meg, hogy milyen kiváló névkutatók útmutatásait követve tehettem meg a nyelvészpálya irányába vezető legelső lépéseket. Néhány év múlva, a Pápai járás helynévgyűjteményének elkészítése során Ördög Ferenc már mint a kötet munkatársát üdvözölt a közös megbeszéléseken, és gondos figyelme pályám további szakaszain is elkísért. Segítkészségét a továbbiakban a tanítványaim is éppúgy érezhették, mint én magam.

Személyes érdeklődésem túl a fenti mozzanatok talán kellően magyarázzák, hogy tisztelgő dolgozatommal Ördög Ferenc helynévkutatói munkásságához kívánok